

Bitwa morska pod Downs w 1639 roku – mapa, tekst, ryciny

Anna Pastorek

Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej (Warszawa)

Wydział Upowszechniania Tradycji Orężnych

ORCID 0000-0002-9345-6300

E-mail: anna_pastorek@wp.pl

Zarys treści: Bitwa pod Downs (1639 r.) jest jednym z najważniejszych starć morskich pierwszej połowy XVII wieku. Zwycięstwo holenderskiego admirała Maartena Trompa nad drugą Wielką Armadą przypieczętowało zmierzch potęgi Hiszpanii i doprowadziło do zmiany panowania na morzach z hiszpańskiego na holenderskie. Bitwa ta jest niezwykle interesująca z punktu widzenia badacza, ponieważ zachowały się XVII-wieczne źródła różnego typu – pisane, ryciny oraz mapy, co należy do rzadkości. Celem autorki artykułu jest przedstawienie polskiemu czytelnikowi znaczenia poszczególnych źródeł dla odtwarzania przebiegu bitwy. Wykorzystano źródła pisane, jak również nieprezentowane wcześniej polskiemu czytelnikowi źródła ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch map morskich z 1639 roku.

Słowa kluczowe: mapa morska, XVII wiek, Republika Zjednoczonych Prowincji, Hiszpania, bitwa morska, Downs

Bitwa morska pod Downs (21 października 1639 r.) jest jednym z najważniejszych starć pierwszej połowy XVII wieku. Zwycięstwo holenderskiego admirała Maartena Trompa nad tzw. drugą Wielką Armadą, przypieczętowało zmierzch potęgi Hiszpanii i doprowadziło do ostatecznej zmiany panowania na morzach z hiszpańskiego na holenderskie. Bitwa pod Downs jest niezwykle interesująca z punktu widzenia badacza, ponieważ zachowały się XVII-wieczne źródła różnego typu – pisane, ryciny oraz mapy, co należy do rzadkości. Celem autorki artykułu jest przedstawienie polskiemu czytelnikowi znaczenia poszczególnych źródeł dla odtwarzania przebiegu bitwy. Wykorzystane zostały zarówno źródła pisane, jak również nieprezentowane wcześniej polskiemu czytelnikowi źródła ikonograficzne ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie, ze szczególnym uwzględnieniem dwóch map morskich z 1639 roku.

W polskiej historiografii przyjęło się określenie bitwa pod Downs, którego będę używać w niniejszym artykule. Starcie miało miejsce na redzie Downs, położonej w południowej części Morza Północnego, w pobliżu Kanału

La Manche, we wschodniej części Kentu, pomiędzy North i South Foreland. Holendrzy używają niderlandzkojęzycznej wersji nazwy Downs – Duins. W XVII w. często używano zapisu Duijns.

* * *

Bitwa pod Downs (21 października 1639 r.) i poprzedzające ją starcie na Kanale La Manche (16–18 września 1639 r.) nazywane były w epoce starciem Dawida z Goliatem, ze względu na dysproporcje flot. Hiszpanie dysponowali okrętami o znacznie większym tonażu niż holenderskie, niosącymi więcej dział. Mimo przewagi wroga holenderski admirał Tromp znakomicie wykorzystał umiejętności swoich kapitanów i załóg, zadając Hiszpanom poważne straty.

W przypadku wyżej wymienionych bitew dysponujemy stosunkowo bogatą i przede wszystkim urozmaiconą bazą źródłową. Podstawę do badań stanowią źródła pisane z epoki – najważniejsze z nich dostępne są obecnie także w formie wydawnictw źródłowych. Najbardziej wartościowym źródłem pisanym jest dziennik pokładowy admirała Maartena Trompa, prowadzony na okręcie flagowym *Aemilia* (*Amelia*) w 1639 r. Obecnie dysponujemy dwoma jego wydaniem – w języku angielskim, opracowanym przez C.R. Boxera¹ i niderlandzkim, który opracował S.P. L'Honoré Naber². Wydanie angielskie jest bogatsze, ponieważ oprócz dziennika pokładowego holenderskiego admirała zawiera także inne istotne relacje z epoki – relację Dom Francisco Manuela ze starcia na Kanale La Manche w dniach 16–18 września 1639 r., list Trompa do Stanów Generalnych z 9 sierpnia 1639 r., tajny rozkaz Trompa z 21 września 1639 r. oraz listę okrętów wchodzących w skład hiszpańskiej Armady z 27 sierpnia 1639 r. Dysponujemy także holenderskim wydaniem relacji Dom Francisco Manuela de Melo – przekładu z języka portugalskiego na niderlandzki dokonał dr M. de Jong³. Bitwa pod Downs została opisana także w jednym z najsłynniejszych XVII-wiecznych holenderskich traktatów skutniczych *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier* autorstwa Nicolasa Witsena⁴. Uzupełnieniem wyżej wymienionych relacji z bitew jest biografia holenderskiego wiceadmirała Witte de Witha, autorstwa W.B. van der Hagen, opracowana i wydana przez A. Doedens⁵. Należy mieć na uwadze, że

¹ C.R. Boxer, *The Journal of Maarten Harpertzoon Tromp. Anno 1639*, Cambridge 1930.

² S.P. L'Honoré Naber, *Het journaal van den luitenant-admiraal Maarten Harpertzoon Tromp, gehouden aan boord van het 's lands schip Amelia in den jaare 1639*, w: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Utrecht 1931.

³ Dom Francisco Manuel de Melo, *De strijd in het Engelsche Kanaal tussen de Spaansche en Hollandsche wapenen. Anno 1639*, uit het Portugeesch vertaald door dr M. de Jong, Den Helder, 1939.

⁴ N. Witsen, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier*, Amsterdam 1671.

⁵ W.B. van der Hagen, *Het leven en daden van Witte Cornelisz. de With*, uitgeg. en hert. door Anne Doedens, Franeker 2008.

jest to źródło wybitnie subiektywne. Po pierwsze została napisana przez osobę blisko skoliigaconą z admirałem – W.B. van der Hagen był jego zięciem. Po drugie relacje między Witte de Withem a Trompem były złe. De With stał całe życie w cieniu wybitniejszego od siebie, uwielbianego przez marynarzy Trompa. Wszelkimi metodami starał się podkopać jego pozycję. Nie cofał się nawet przed publicznymi awanturami w porcie, wulgarnymi wyzwiskami pod adresem Trompa oraz wydawaniem za własne pieniądze pamfletów mających ośmieszyć znienawidzonego konkurenta⁶. Relacje dotyczące starcia na Kanale La Manche i bitwy pod Downs zawarte w dziele W. Breemana van der Hagena odbiegają znacznie od innych źródeł z epoki, zarówno tych wydanych drukiem, jak i znajdujących się w zbiorach archiwalnych Nationaal Archief w Hadze⁷.

Cennym źródłem ikonograficznym, zawierającym dodatkowo duży fragment opisowy jest znajdujące się w zbiorach Nationaal Archief w Hadze wydawnictwo pamiątkowe „*Pugna navalis qua Hispanos vicere in Duins Angliae Belgae Foederati Ao. MDCXXXIX*” wydane drukiem w Republice Zjednoczonych Prowincji, datowane na rok 1643. Autorem i zarazem wydawcą ryciny był Claes Jansz. Visscher z Amsterdamu⁸. Licząca ponad metr długości i szerokości rycina prezentuje wysokie walory artystyczne. Przedstawia różne epizody z bitwy pod Downs oraz poprzedzających ją starć na Kanale La Manche. Opatrzona została szczegółowym opisem bitwy w języku niderlandzkim (opis umieszczony poziomo poniżej ryciny), francuskim (opis umieszczony pionowo po lewej stronie ryciny) i łacińskim (opis umieszczony pionowo po prawej stronie ryciny). U góry ryciny znajduje się tytuł w języku łacińskim. Niżej jest duże przedstawienie przebiegu bitwy, na którym zilustrowano najważniejsze wydarzenia a okręty przedstawiono z dużą dbałością o szczegóły. W jego lewym dolnym rogu znajduje się mała mapka przedstawiająca angielskie wybrzeże (na drugim planie), a na pierwszym planie szyki bojowe flot przed rozpoczęciem bitwy pod Downs. Niżej jest poziomy pas, po którego lewej i prawej stronie znajdują się ozdobne herby Republiki Zjednoczonych Prowincji i Hiszpanii, a pośrodku portret admirała Maartena Trompa. Pod nim są trzy wydzielone okna – w lewym ilustracja przedstawiająca radość ze zwycięstwa, w środkowym mapa Kanału La Manche, w prawym ilustracja przedstawiająca zdobyte okręty wroga. Na mapie Kanału La Manche przedstawiono fragment angielskiego wybrzeża oraz ruchy floty hiszpańskiej i holenderskiej we wrześniu 1639 r., a więc w okresie poprzedzającym decydującą bitwę, ale mającym znaczący wpływ na jej późniejszy przebieg (ryc. 1).

Rycina prezentuje nie tylko wysoką wartość artystyczną, ale także meytoryczną. Szczególną wartość ma niderlandzkojęzyczny opis znajdujący się

⁶ A. Doedens, *Witte de With 1599–1658. Wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum 2008, s. 48–63.

⁷ Nationaal Archief – Archiwum Narodowe w Hadze, najważniejsze z holenderskich archiwów.

⁸ Nationaal Archief, Den Haag, *Admiraliteitscolleges XLVII Aanwinst voor 1888, 1586–1814*, numer toegang 1.01.47.36, inventarisnummer 1.

pod ryciną, w którym zamieszczono nazwiska holenderskich dowódców (bez nazw okrętów i jakichkolwiek danych o nich) biorących udział w walce, jak również przedstawiono kompletną listę 67 hiszpańskich okrętów, ich nazwy, tonaż oraz liczbę niesionych dział. Dostarcza ona badaczom cennych informacji o potencjale hiszpańskiej Armady, uzupełniając niekompletne informacje zawarte w źródłach pisanych (lista okrętów wchodzących w skład hiszpańskiej Armady z dnia 27 sierpnia 1939 r.).

Opisana wyżej rycina Claesa Jansz. Visschera znajduje się także w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie⁹ – można jednak wnioskować, że jest ona niekompletna (została pocięta na dziewięć części – siedem fragmentów z ilustracjami i mapami oraz dodatkowo opis w języku niderlandzkim i tytuł; brakuje opisów w języku francuskim i łacińskim; muzealnicy poskładali ją w nieco inny sposób niż w przypadku całej, niepociętej wersji znajdującej się w Nationaal Archief)¹⁰. W związku z powyższym uznano za zasadne wykorzystać w niniejszym artykule kompletną wersję ryciny z Hagi.

* * *

Dzięki wyżej wymienionym źródłom pisanych z epoki jesteśmy w stanie odtworzyć przebieg starcia na Kanale i bitwy pod Downs, z uwzględnieniem taktyki zastosowanej przez obie strony oraz dokładnym opisem strat.

Hiszpańska Armada wypłynęła z La Coruña pod koniec sierpnia 1639 roku. Do 15 września nie doszło do żadnych znaczących incydentów. Tego dnia Hiszpanie zostali poinformowani przez kapitana angielskiego okrętu, że flota holenderska w sile 13 jednostek krąży między Calais Cliff a Beachy Head. Hiszpański admirał Antonio de Oquendo, gdy dowiedział się, że Holendrzy są sami (nie połączyli się z flotą francuską dowodzoną przez De Sourdis'a) był pewny łatwego zwycięstwa, czemu dał wyraz bagatelizując wątpliwości niektórych kapitanów, oczekujących szczegółowych instrukcji. Portugalczyk Dom Francisco Manuel de Mello służący w hiszpańskiej flocie był zbulwersowany arogancją głównodowodzącego admirała, podkreślając że jego pewność siebie dominowała nad rozważą. Admirał Oquendo miał jednak powody, by czuć się pewnie. Flota hiszpańska posiadała nie tylko znaczącą przewagę liczebną, ale dominowała także pod względem wielkości okrętów i liczby niesionych przez nie dział. Starcie holenderskich i hiszpańskich jednostek było

⁹ Rycina (Sygnatura RP-P-OB-81.461) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461994> (dostęp 30.12.2020)

¹⁰ W Rijksmuseum złożono rycinę w następujący sposób: u góry tytuł po łacinie, poniżej poziomy pas z herbami i portretem Trompa, poniżej trzy okna – w lewym radość ze zwycięstwa, w środkowym mapa Kanalu La Manche, w prawym zdobyte okręty, a dopiero pod oknami duża ilustracja przedstawiająca sceny z bitwy pod Downs z małą mapką w lewym dolnym rogu przedstawiającą szlaki okrętów przez bitwę. Poniżej dano opis po niderlandzku.

Ryc. 1. Fragment ryciny Claesa Jansz. Visschera – popiersie admirała Maartena Trompa oraz mapa przedstawiająca ruchy flot na Kanale La Manche (Rijksmuzem w Amsterdamie)

postrzegane jako pojedynek Dawida z Goliatem. Porównanie samych okrętów flagowych rzuca pewne światło na to zagadnienie – *Aemilia* (*Amelia*) Trompa miała tonaż zaledwie 300 łąszków (600 ton), podczas gdy *Santiago* admirała Oquendo aż 800 łąszków (1600 ton)¹¹. Dysproporcje wspomniane w źródłach pisanych znakomicie oddaje datowana na lata 1642–1665 rycina anonimowego

¹¹ A. Pastorek, *Holenderska flota wojenna 1639–1667. Organizacja i znaczenie*, Zabrze – Tarnowskie Góry 2014, s. 144–150.

autora przedstawiająca bezpośrednie starcie okrętów admirała Trompa i Oquendo podczas bitwy pod Downs. Znajduje się ona w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamzie¹², ma wymiary 424 × 539 mm (wydawca Francoys van Beusekom). Rycina inspirowana jest wcześniejszym dziełem Willema van de Velde (I)¹³.

Pewność siebie Hiszpanów została brutalnie skonfrontowana z talentem taktycznym admirała Maartena Trompa. 16 września na Kanale La Manche doszło do starcia, w którym 17 holenderskich okrętów zadało poważne straty liczącej 67 jednostek hiszpańskiej Armadzie. Admirał Tromp ustawił swoje okręty w linii, aby maksymalnie wykorzystać siłę artylerii burtowej. Ogień koncentrowano na poszczególnych hiszpańskich jednostkach. Najwięcej trafień zainkasował flagowiec *Santiago*. Wyczerpani Hiszpanie zaprzestali walki. Admirał Oquendo odpłynął ze swoją flotą na północ. Inicjatywa przeszła w ręce Trompa. Po dniu przerwy, wywołanym ciszą morską, walkę wznowiono 18 września. Holendrzy będąc na pozycji nawietrznej względem Hiszpanów, rozpoczęli atak o 2.00 nad ranem. Jako pierwszy na cel wybrany został flagowiec admirała Oquendo, który został wielokrotnie ostrzelany salwami całoburtowymi. Pogoń za okrętem hiszpańskiego admirała doprowadziła do klasycznego *mêlee* z udziałem całej floty. We wczesnych godzinach rannych Tromp połączył się z eskadrą komandora Joosta van Banckerta, który przybył aby wzmocnić holenderskie siły. Tromp mając w tym momencie do dyspozycji 30 okrętów podzielił je na dwie równe eskadry (jedną dowodził osobiście, drugą wiceadmirał Witte de With) i zaatakował ponownie Hiszpanów, którzy ustawili się w równoległobok, głęboki na 4 do 5 rzędów (linii). Jedna eskadra zaatakowała Hiszpanów od czoła, a druga od tyłu. Przebieg bitwy był wyraźnie korzystny dla Holendrów, jednak została ona przerwana, ponieważ we flocie Trompa wyczerpała się amunicja i admirał zmuszony był odpłynąć do Calais, aby uzupełnić braki. Flota hiszpańska poniosła na tyle duże straty, że nie zdecydowano się na pościg za Holendrami. Admirał Oquendo zdecydował się odzyskać dwa zajęte przez Holendrów okręty, przez co stracił czas, który mógł przeznaczyć na bezpieczne dopłynięcie do Dunkierki, zanim Tromp uzupełni zapasy w Calais. W momencie, kiedy hiszpański admirał zmarnował cenny czas, nie miał już innego wyjścia, niż schronić się w Downs, na wodach terytorialnych Anglii. Ze swoją mocno wyczerpaną walką flotą i uszkodzonymi okrętami nie mógł popłynąć do Dunkierki, nie napotykając po drodze floty Trompa, która zdołała już uzupełnić zapasy. Anglicy, oficjalnie neutralni, starali się

¹² Rycina (Sygnatura RP-P-1895-A-18699) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamzie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.383014> (dostęp 11.09.2020)

¹³ Na rycinie podpisano jednostki jako 't Schip Oquendo i 't Schip Amelie, czyli okręt [admirała] Oquendo i okręt Amelie [okręt *Aemilia* (Amelia) Trompa – w XVII w. stosowano różny zapis nazwy tego okrętu].

dwojako wykorzystać obecność Hiszpanów na swoich wodach terytorialnych. Po pierwsze sprzedali im amunicję, w tym niskiej jakości proch, po bardzo wygórowanych cenach. Po drugie król Karol I, obiecując Hiszpanom ochronę angielskiej floty i grożąc bez przerwy atakiem Holendrów, prowadził grę dyplomatyczną, mającą na celu przywrócenie do władzy w Palatynacie Reńskim swojego kuzyna Karola Ludwika. Admirał Tromp po uzupełnieniu amunicji w Calais popłynął za Hiszpanami do Downs. Decydujące starcie było tylko kwestią czasu. Obie floty stały na redzie w Downs, oddzielone od siebie flotą angielską dowodzoną przez admirała Penningtona. Maarten Tromp nie marnował czasu. Wysłał listy do Stanów Generalnych z prośbą o wzmocnienie floty. Szykował także brandery. Podczas gdy siła Holendrów rosła z dnia na dzień, Hiszpanie zrobili bardzo niewiele, aby polepszyć swoje położenie. Opierali się na łasce Anglików, którzy powoli mieli dość nieproszonych gości. W połowie października Tromp był gotowy do walki (95 okrętów i 11 branderów), mając flotę dwukrotnie większą od admirała Oquendo. Oczekiwał już tylko na zmianę kierunku wiatru ze wschodniego na północno-zachodni, pozwalający na zaatakowanie Hiszpanów. Admirał Pennington znajdował się w wybitnie niezręcznym położeniu, ponieważ z jednej strony musiał realizować politykę króla, a z drugiej zarówno on osobiście, jak i angielscy marynarze sprzyjali Holendrom. Znacznie bliżej było im do protestantów niż do zniechęconych hiszpańskich katolików¹⁴.

21 października 1639 r. doszło do decydującej bitwy na redzie Downs. Jeszcze przed świtem Holendrzy, korzystając ze sprzyjającego wiatru, podnieśli żagle na swoich okrętach. Około godziny 8.30 rano otworzyli po raz pierwszy ogień do Hiszpanów, którzy zaskoczeni atakiem w pośpiechu odcinali liny kotwiczne. Angielscy marynarze Penningtona zagrzewali Holendrów do ataku krzyżąc „Kill them! Kill them!”. Niedługo po tej akcji admirał Tromp był zmuszony przerwać walkę na około pół godziny, ponieważ zwiększająca się mgła znacznie ograniczała widoczność. Gdy się nieco przejaśniło wznowiono walkę. 23 hiszpańskie okręty gnane przez Holendrów zatrzymały się na angielskim wybrzeżu, zyskując w ten sposób ochronę artyleryjską z angielskich zamków. Admirał Pennington ze swoimi okrętami nie zrobił nic, aby pomóc Hiszpanom. Tymczasem walka przeniosła się na pełne morze. Reszta Armady walczyła z Trompem poza redą Downs. Admirał Oquendo zdecydował się z 19 lub 20 okrętami płynąć w stronę Dungeness i został zaatakowany przez eskadrę holenderską. Około godziny 3.00 po południu kapitan Mus uwikłał się w walkę z okrętem portugalskiego wiceadmirała. Wówczas Holendrzy zaatakowali wrogi okręt pięcioma branderami. Trzy pierwsze nie odniosły pożądanego skutku, jednak dwóm następnym udało się spalić portugalską jednostkę. W międzyczasie admirał Oquendo rzucił się do ucieczki z 17 okrętami. Mimo

¹⁴ A. Pastorek, op.cit., s. 150–158.

że Holendrzy zaczęli szybko pościg, zapadający zmierzch i co za tym idzie pogarszająca się szybko widoczność uniemożliwiły kontynuowanie go. Bitwa pod Downs to klasyczny przykład XVII-wiecznej taktyki użycia branderów, które przysłużyły się nie tylko do zniszczenia największego okrętu Armady – *Santa Teresa* (flagowca eskadry portugalskiej dowodzonej przez Don Lope de Hocasa). Dzięki sprawnemu użyciu branderów w początkowej fazie bitwy możliwe było rozpedzenie floty hiszpańskiej i uniemożliwienie jej przyjęcia szyku obronnego. Po bitwie admirał Tromp złożył Stanom Generalnym raport, mówiący, że Hiszpanie z ogólnej liczby 53 okrętów stracili 40, które osiadły na mieliźnie, zatoniły, spłonęły lub zostały wzięte jako przyz. Straty w ludziach wynosiły 7000, z czego 1800 zostało wziętych przez Holendrów do niewoli. Holendrzy stracili w walce jeden okręt i około 100 osób. Liczby te, mimo że zadziwiające, zgadzają się z podawanymi przez źródła iberyjskie, m.in. przez Dom Francisco Manuela de Melo, więc można uznać je za wiarygodne. Bilans strat drugiej Armady w całej kampanii poczynszy od sierpnia 1639 roku nie był aż tak katastrofalny. Z 67 okrętów, które wypłynęły z La Coruña w sierpniu, 25 powróciło do ojczyzny. Z 12 000 żołnierzy wypływających z La Coruña, większość powróciła. Z 25 000 żołnierzy zaokrętowanych przed bitwą zginęło około 8000. Straty byłyby znacznie większe, gdyby nie fakt, że duża część hiszpańskich okrętów w pełni świadomie uciekła na początku bitwy pod Downs i schroniła się u angielskich wybrzeży, gdzie nie mogły być zaatakowane przez Holendrów. W dzień po bitwie admirał Oquendo dotarł bezpiecznie z częścią swojej floty do Mardyck (Mardijk) we Flandrii. Okręt flagowy *Santiago* został trafiony podczas walki aż 1700 razy. Hiszpański admirał zdecydował się wypłynąć z Flandrii w środku zimy – w lutym 1640 r. – prowadząc pokonaną flotę do ojczyzny. Ryzykował, woląc natknąć się na zimowe sztormy niż ponownie spotkać okręty Trompa. W marcu 1640 r. bezpiecznie dotarł z resztką Armady do portu w Santander¹⁵.

* * *

Cennym uzupełnieniem źródeł pisanych są zachowane ryciny oraz mapy, znajdujące się w holenderskich archiwach i muzeach. Oprócz wspomnianego wyżej wydawnictwa pamiątkowego z 1643 r., znajdującego się w zbiorach Nationaal Archief w Hadze oraz ryciny przedstawiającej starcie okrętów flagowych admirała Trompa i Oquendo pod Downs, należy przedstawić kilka niezwykle interesujących źródeł ikonograficznych i map, które nie były prezentowane wcześniej polskim czytelnikom.

¹⁵ Ibidem, s. 158–161.

Jednym z nich jest wydana w latach 1639–1640 rycina znajdująca się w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie (sygnatura RP-P-BI-1049)¹⁶ przedstawiająca bitwę pod Downs, wraz z opisem. Jej oryginalny tytuł to „Caerte van den Zee slach geschiet int duijns tegens de machtyge Spaense vloot, Door den E. Heer Lt. Admiraal Tromp, op den 21. Octob. 1639” (Mapa bitwy morskiej stoczonej pod Duins przeciwko potężnej hiszpańskiej flocie przez szlachetnego pana admirała Trompa, dnia 21 października 1639 r.¹⁷). Twórcą i wydawcą liczącej 410 × 415 mm ryciny jest Balthasar Florisz. van Berckenrode. Przedstawiono na niej liczne okręty na morzu u wybrzeży Anglii. Dzięki oznaczeniom za pomocą liter, legendzie oraz opisowi bitwy, możemy rozpoznać jednostki należące do poszczególnych dowódców i eskadr.

Na pierwszym planie widoczne są okręty angielskiego admirała, nie biorące udziału w walce, z dystansu obserwujące przebieg wydarzeń. Dalej jednostki holenderskie wiceadmirała De Witha oraz admirała Trompa, spychające Hiszpanów w stronę angielskiego wybrzeża, oddają salwy burtowe w stronę wroga. Wśród hiszpańskich okrętów oznaczono jednostki dowódców – admirała głównodowodzącego Antonio de Oquendo oraz pozostałych hiszpańskich dowódców: admirałów Portugalii, Neapolu, Galicji oraz Dunkierki. Tuż przy wybrzeżu Anglii widoczne są 23 okręty i fregaty (ich dokładną liczbę podano w legendzie), które zostały porzucone, weszły na mieliznę lub zostały spalone. Oznaczono także miejsce, w którym zatonął okręt flagowy wiceadmirała Kastylii – na rycinie przedstawiono sylwetkę tonącego okrętu. Na wybrzeżu zaznaczono kilka punktów orientacyjnych – Duyns, angielskie zamki, Deyl, Nox Borow, Doveren, Sandtwits, Querens, Goyiong, Den Hoeck van Doveren¹⁸.

Wyżej wymieniona mapa wpisuje się w widoczny już w pierwszym trzydziestoleciu XVII wieku trend wśród holenderskich wydawców. Rywalizowali oni, aby w jak najkrótszym czasie stworzyć ryciny i mapy, które dostarczą czytelnikom informacji na temat bieżących wydarzeń w Europie. Swoją wiedzę czerpali z różnych źródeł, korzystając z relacji naocznych świadków, a nawet osobiście towarzysząc armiom podczas działań zbrojnych. Ich prace były odpowiedzią na zapotrzebowanie rynku – społeczeństwo oczekiwało szybkiej informacji na temat bieżących wydarzeń militarnych, a świetnie rozwinięty holenderski przemysł drukarski, był w stanie odpowiedzieć na to zapotrzebowanie. Dobrze wykonane mapy, przedstawiające ruchy wojsk, były najciekawszą

¹⁶ Rycina (Sygnatura RP-P-BI-1049) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.462006> (dostęp 11.09.2020).

¹⁷ Tłum. z j. niderlandzkiego A. Pastorek.

¹⁸ W artykule zachowano oryginalną pisownię występującą na rycinie.

formą publikowania aktualnych informacji, a co za tym idzie cieszyły się ogromnym zainteresowaniem na rynku¹⁹.

Interesującym zabytkiem z epoki są także dwie mapy morskie wydane w Republice Zjednoczonych Prowincji w roku bitwy, przedstawiające sytuację pod Downs. Znajdują się one w zbiorach Rijksmuseum w Amsterdamie i zostały opisane w ten sam sposób, jako „Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639” (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639²⁰). Na wstępie omówione zostaną ich podobieństwa, a następnie różnice.

Mapy wydane zostały w Północnych Niderlandach (wydawca nieznany), datowane są na rok 1639. Posiadają ten sam rozmiar (długość 398 mm × podstawa 520 mm). U góry jest południowy zachód. Mają podziałkę w milach morskich i milach hiszpańskich.

Pierwsza z map (sygnatura RP-P-OB-81.452)²¹ przedstawia wybrzeże Anglii na wysokości Downs, gdzie 21 października 1639 r. floty holenderska i hiszpańska stoczyły walkę. Po lewej stronie pokazano fragment wybrzeża flamandzkiego i północnofrancuskiego między Nieuwpoort i Calais. U góry i po prawej stronie wybrzeże angielskie między Hythe i Gravesend. W prawym dolnym rogu zamieszczono różę kompasową z odchodzącymi od niej 32 rumbami. Na morzu oznaczono i podpisano płycizny u wybrzeży Anglii i Flandrii.

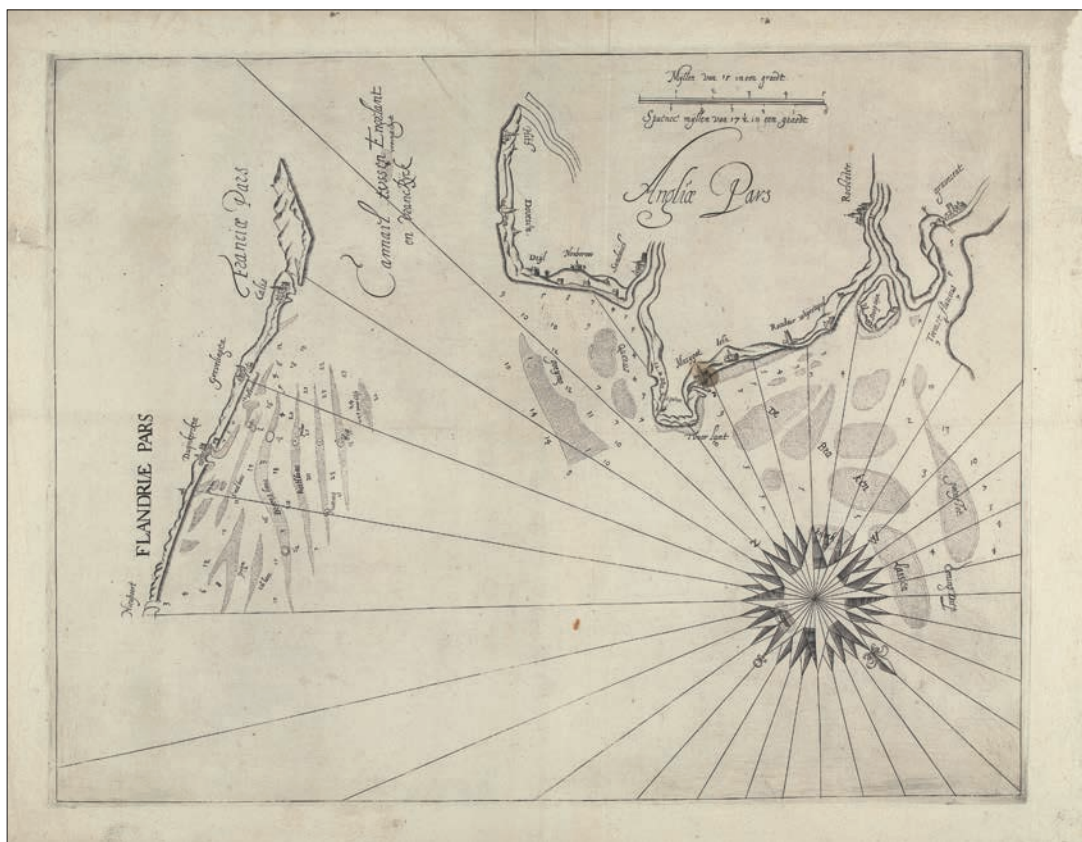
Druga mapa (sygnatura RP-P-OB-81.451)²² jest dokładniejsza. Podobnie jak pierwsza zawiera skalę w milach morskich i milach hiszpańskich, a u góry jest południowy zachód. Po lewej stronie widoczny jest fragment wybrzeża flamandzkiego i północnofrancuskiego między Ostendą (przedstawiono dłuższy fragment linii brzegowej Flandrii) i Calais, a u góry i po prawej stronie widzimy wybrzeże angielskie między Hythe i Gravesend. W prawym dolnym rogu zamieszczono różę kompasową z odchodzącymi od niej 32 rumbami, wyznaczając kursy do ważniejszych miejscowości oznaczonych na wybrzeżu. Na morzu oznaczono i podpisano płycizny u wybrzeży Anglii i Flandrii. Istotną różnicą w porównaniu z poprzednią mapą jest naniesione położenie flot – holenderskiej, hiszpańskiej i angielskiej (sylwetki okrętów) oraz znajdująca się w lewym górnym rogu legenda: cyframi od 1 do 7 oznaczono poszczególnych dowódców:

¹⁹ H. Helmers, *Cartography, War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden – Boston 2016, s. 350–360.

²⁰ Tłum. z j. niderlandzkiego A. Pastorek.

²¹ Mapa (Sygnatura RP-P-OB-81.452) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461896> (dostęp 10.09.2020).

²² Mapa (Sygnatura RP-P-OB-81.451) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461895> (dostęp 10.09.2020).

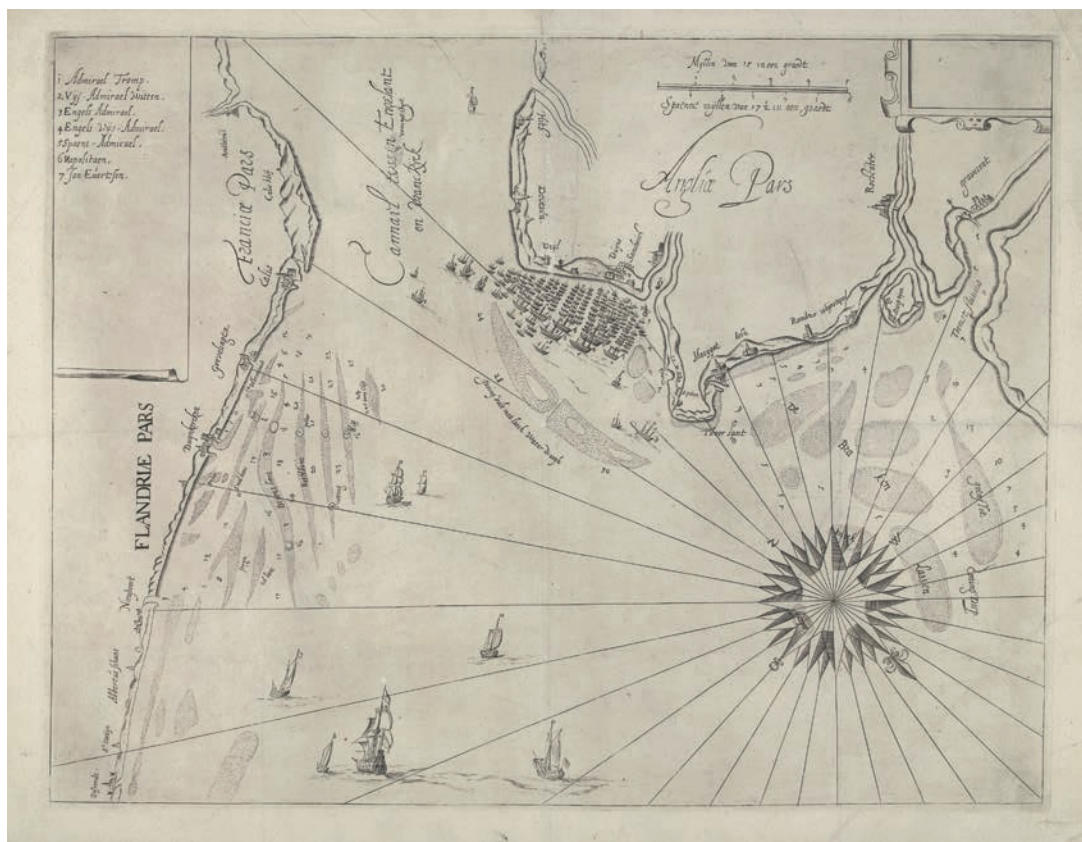

Ryc. 2. Mapa angielskiego wybrzeża na wysokości Downs, 1639 r. (Rijksmuseum w Amsterdamie)

1 – Admirał Tromp, 2 – Wiceadmirał De With²³, 3 – Angielski Admirał, 4 – Angielski Wiceadmirał, 5 – Hiszpański Admirał, 6 – Neapolitańczycy, 7 – Jan Evertsen. Ozdobnym elementem mapy jest siedem sylwetek różnych okrętów umieszczonych „na morzu” w lewym dolnym rogu, przedstawionych z dbałością o szczegóły. Dzięki cyfrom umieszczonym przy okrętach i legendzie można dostrzec, że Hiszpanie zostali otoczeni przez Holendrów (z jednej strony przez admirała Trompa i wiceadmirała De Witha, z drugiej przez Johana Evertsen). Okręty hiszpańskiego admirała, neapolitańskie oraz angielskiego admirała są znacznie większe od holenderskich. Porównując mapę z innymi źródłami wiemy, że nie była to tylko wizja artystyczna autora mapy, lecz rzeczywisty stan rzeczy. Starcie Holendrów z Hiszpanami określano wszakże jako pojedynek Dawida z Goliatem.

Uzupełnieniem przedstawionych wyżej rycin i map, nieprezentowanych wcześniej polskiemu czytelnikowi, jest kolejna grupa źródeł ikonograficznych, do których należą XVII-wieczne holenderskie ryciny propagandowe. Pozwalają

²³ Na mapie podpisany jako Wiceadmirał Witten (z innych źródeł mamy pewność, że chodzi o holenderskiego wiceadmirała Witte de Witha).

Ryc. 3. Mapa angielskiego wybrzeża na wysokości Downs, 1639 r. z pokazanym położeniem flot (Rijksmuseum w Amsterdamzie)

one na szerszą interpretację wydarzeń w kontekście kulturowym, w znakomity sposób oddając mentalność badanej epoki.

Z zachowanych do naszych czasów rycin propagandowych z okresu wojny osiemdziesięcioletniej na szczególną uwagę zasługują dwie dedykowane zwycięstwu pod Downs, z których jedna przedstawia admirała Trompa jako boga mórz, a druga jako rzeźnika, zarzynającego hiszpańską świnię. Pierwszą wydał drukarni w Republice Zjednoczonych Prowincji w 1639 r. Admirał Maarten Tromp widnieje na niej jako bóg mórz Neptun, co w bardzo sugestywny sposób miało pokazać, kto aktualnie panuje na morzach i oceanach. Admirała zobrazowano w majestatycznej pozie w zdobionym muszlami rydwanie zaprzężonym w morskie konie, galopujące przez oceany. Jedna z postaci znajdujących się obok rydwanu trzyma holenderską banderę. W tle widać okręty wojenne. Dzieło, upamiętniające zwycięstwo nad Hiszpanami i kaprami z Dunkierki, zatytułowano „Triumf morski mężnego admirała Maartena Harpertszoon Trompa”²⁴. Rycina ta zapoczątkowała całą serię dzieł propagandowych o podobnej tematyce, sławiących zwycięstwa holenderskich admirałów. Nie wszystkie ilustracje

²⁴ A. Doedens, L. Mulder, *Tromp. Het verhaal van een zeeheld*, Baarn 1989, s. 102.

propagandowe były jednak tak subtelne. Przykładem może być niezwykle dosadna rycina nieznanego autora, datowana na lata 1639–1640, na której admirała Trompa przedstawiono w roli rzeźnika, który podrzyna gardło leżącej świni, symbolizującej Hiszpanię²⁵. Scenie przygląda się wielu widzów²⁶. Holenderski marynarz trzyma w rękach naczynie, do którego ścieka krew zarzynanej świni, a wraz z nią płyną kawałki złota. Tromp nie służył z okrucieństw, więc przedstawienie go w roli rzeźnika może wydawać się nieco szokujące. Biorąc jednak pod uwagę poziom nienawiści, jakim darzono w Republice Zjednoczonych Prowincji Hiszpanów, którzy dopuszczali się wielu zbrodni na ludności cywilnej podczas wojny w Niderlandach oraz inną wrażliwość XVII-wiecznych ludzi na pojęcie śmierci i przemocy, wyobrażenie znieawidzonego wroga jako świni, którą się zarzyna, nie powinno specjalnie dziwić. Jednocześnie interesujący jest motyw ekonomiczny przemycony w tej rycinie. Z krwią świni płyną złote przedmioty, które zbiera do naczynia holenderski marynarz. Przesłanie jest bardzo wyraźne – Republika Zjednoczonych Prowincji nie tylko pokonała znieawidzonego wroga, ale ze swojego zwycięstwa czerpie pokaźne zyski.

* * *

Odtwarzanie przebiegu bitew morskich z epoki żagla nastęcza wiele problemów, z których najczęstszym jest brak odpowiedniej liczby źródeł lub występujące w nich sprzeczności. Źródła pisane bywają stronicze, a dzienniki pokładowe admirałów lub kapitanów poszczególnych okrętów wchodzących w skład flot wojennych nie zawsze zawierają pełny ogląd sytuacji. Często sporządzano je z punktu widzenia danej eskadry lub pojedynczego okrętu. Ze względu na brak wystarczającej liczby źródeł nie zawsze da się odtworzyć w wiarygodny sposób straty walczących stron. Dodatkowym problemem jest bariera językowa oraz konieczność korzystania ze zbiorów zagranicznych archiwów. Przewyciężenie dwóch ostatnich wyzwań pozwoli na uzupełnienie dotychczasowej wiedzy i wypełnienie białych plam w polskiej historiografii wojskowej i morskiej. Postępująca digitalizacja zbiorów zagranicznych archiwów i muzeów oraz łatwiejszy dostęp do podróży zagranicznych pozwala na badanie źródeł dotychczas niedostępnych.

W przypadku bitwy pod Downs dysponujemy szeroką gamą źródeł pisanych, zarówno holenderskich, jak i iberyjskich. Najważniejsze z nich zostały przetłumaczone na język angielski i wydane w formie wydawnictw źródłowych. Pozostałe wymagają znajomości języka niderlandzkiego. Zapoznanie się z nimi pozwala na stosunkowo szczegółowe odtworzenie przebiegu bitwy. Ich

²⁵ Rycina (Sygnatura RP-P-OB-81.473) znajduje się w zdigitalizowanych zbiorach archiwalnych Rijksmuseum w Amsterdamie, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.462028> (dostęp 01.09.2020).

²⁶ Postacie zostały oznaczone literami, lecz nie zachowała się do naszych czasów legenda objaśniająca.

znakomitym uzupełnieniem są źródła ikonograficzne, niejednokrotnie zawierające wartościowe opisy oraz wydane w 1639 r. dwie mapy morskie. Szczególnie cenne są w tym przypadku eksponaty zachowane w Nationaal Archief w Hadze i Rijksmuseum w Amsterdamie. Podkreślić należy, że informacje zawarte zarówno w źródłach ikonograficznych, jak i zamieszczone na mapach pokrywają się z danymi pochodzącymi ze źródeł pisanych. Stawia to holenderskich autorów i wydawców rycin oraz map w dobrym świetle, pokazując że posiadali nie tylko znakomity warsztat artystyczny i merytoryczny, ale także szczegółową wiedzę na temat przebiegu wydarzeń.

Podsumowując należy podkreślić, że źródła ikonograficzne i mapy morskie z epoki żagla, niejednokrotnie traktowane przez historyków wojskowości jako mniej istotne, powinny stanowić w miarę możliwości ważny element rekonstrukcji wydarzeń na morzu, na równi ze źródłami pisаныmi. Mapa, rycina i tekst to nie odrębne byty, lecz nawzajem uzupełniające się źródła, powalające nie tylko na pełne odtworzenie wydarzeń militarnych, ale także poznanie kontekstu epoki. Nie da się bowiem w pełni zrozumieć rywalizacji militarnej na morzach i oceanach bez zrozumienia głębokiego kontekstu ekonomicznego, kulturowego i religijnego badanej epoki. Historyk wojskowości powinien w pełni czerpać nie tylko ze źródeł pisanych, ale także ze źródeł ikonograficznych i kartograficznych, nawet jeśli dostęp do nich jest poważnie utrudniony, nie pozostawiając ich wyłącznie dla specjalistów z innych dziedzin – historyków sztuki oraz historyków kartografii.

Literatura

Opracowania

- Doedens A., 2008, *Witte de With 1599–1658. Wereldwijde strijd op zee in de Gouden Eeuw*, Hilversum.
- Doedens A., Mulder L., 1989, *Tromp. Het verhaal van een zeeheld*, Baarn.
- Helmers H., *Cartography, War Correspondence and News Publishing: The Early Career of Nicolaes van Geelkercken, 1610–1630*, w: *News Networks in Early Modern Europe*, red. J. Raymond, N. Moxham, Leiden – Boston 2016, s. 350–374.
- Pastorek A., 2014, *Holenderska flota wojenna 1639–1667. Organizacja i znaczenie*, Zabrze – Tarnowskie Góry.

Źródła archiwalne oraz XVII-wieczne źródła drukowane

- Nationaal Archief, Den Haag, Admiraliteitscolleges XLVII Aanwinst voor 1888, 1586–1814, nummer toegang 1.01.47.36, inventarisnummer 1.

Rijksmuseum w Amsterdamie: Ryciny o sygnaturach: RP-P-OB-81.461; RP-P-1895-A-18699; RP-P-BI-1049; RP-P-OB-81.473.
Witsen N., 1671, *Aeloude en Hedendaegsche Scheeps-Bouw en Bestier*, Amsterdam.

Inne wydawnictwa źródłowe

Boxer C.R. (red.), 1930, *The Journal of Maarten Harpertzoon Tromp. Anno 1639*, Cambridge.
Dom Francisco Manuel de Melo, 1939, *De strijd in het Engelsche Kanaal tussen de Spaansche en Hollandsche wapenen. Anno 1639*, z j. portugalskiego przeł. M. de Jong, Den Helder.
Hagen W.B. van der, 2008, *Het leven en daden van Witte Cornelisz. de With*, oprac. A. Doedens, Franeker.
L'Honoré Naber S.P. (red.) 1931, *Het journaal van den luitenant-admiraal Maarten Harpertzoon Tromp, gehouden aan boord van het 's lands schip Amelia in den jaare 1639*, w: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Utrecht.

Źródła kartograficzne

Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639 (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639), Rijksmuseum Amsterdam, Sygnatura RP-P-OB-81.452, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461896> (dostęp 10.09.2020)
Zeekaart van de Engelse kust bij Duins, 1639 (Mapa morska angielskiego wybrzeża na wysokości Duins, 1639), Rijksmuseum Amsterdam, Sygnatura RP-P-OB-81.451, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.461895> (dostęp 10.09.2020)

The naval Battle of the Downs in 1639 – map, text, engravings

Anna Pastorek

Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej

ORCID 0000-0002-9345-6300

E-mail: anna_pastorek@wp.pl

Summary: The Battle of the Downs (1639) is one of the most important naval clashes of the first half of the 17th century. Dutch Admiral Maarten Tromp's victory over the second Spanish Armada sealed the twilight of Spain's power and led to a change in the rule of the seas from the Spanish to the Dutch rule. This battle is extremely interesting from a researcher's point of view due to the survival of 17th century sources of various types – written sources, drawings and maps – which is rare. The aim of this article is to stress the importance of particular sources for the reconstruction of the course of the battle. Written sources were used, as well as sources from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam, never presented to the Polish reader before, with particular emphasis on two nautical maps from 1639. Iconographic sources and maps from the Age of Sail, often treated by military historians as less important, should be a significant element in the reconstruction of naval events, as much as written sources. The map, drawing and text are not separate entities, but complementary sources, making it possible not only to fully reconstruct military events, but also to get to know the context of the period. It is impossible to fully understand military competition on the seas and oceans without understanding the deep economic, cultural, and religious context of the period under study.

Keywords: naval map, 17th century, Dutch Republic, Spain, naval battle, Downs
